

9. Сулейменова Р.А. Социальная коррекционно-педагогическая поддержка как путь интеграции детей с ограниченными возможностями. Проблемы включения детей со специальными образовательными потребностями в общеобразовательный процесс. Алматы: Раритет, 2002.
10. Мовкебаева З. А. Вопросы подготовки педагогических кадров в Республике Казахстан к работе в условиях инклюзивного образования // Педагогика и психология. – 2013. - №2. – С.6-11.
11. Всемирная декларация об образовании для всех // Всемирная конференция «Образование для всех». Таиланд. 1990

УДК 376.37

МРНТИ 14.29.29.

DOI 10.51889/2960-1673.2025.80.1.001

Ибатова Г.Б.¹, Нұрманова Л.Ж.²

¹Ғылыми жетекшісі, аға оқытушы, PhD ibatova_igb@mail.ru

²7M01902 – Арнайы педагогика: Логопедия мамандығының 2 - курс магистранты
xci_laila@mail.ru

^{1,2}Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті Алматы қ., Қазақстан

СӨЙЛЕУ ТІЛІ ЖАЛПЫ ДАМЫМАҒАН ІІІ ДЕҢГЕЙДЕГІ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ ТҮСІНІКТЕРІНІҢ (СӨЗӨЗГЕРТУ ДАҒДЫЛАРЫ - КӨПТІК, ЖІКТІК ЖАЛҒАУЛАР) ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН АНЫҚТАУ

Аңдатпа

Сөйлеу тілі жалпы дамымауы бар балалардың сөйлеу тілі ерекшеліктерін зерттей отырып, Қ.Қ. Өмірбекова, М.С. Грушевская, Г.Б. Ибатова, Р.Е. Левина, Т.Б. Филичева, Г.В. Чиркина, т.б. сияқты авторлар осы бұзылыс құрылымындағы грамматикалық компоненттің бұзылуының маңыздылығын атап өтті. Сөйлеу тілінің жүйелі бұзылыстары бар бастауыш сынып оқушыларының санының тұрақты өсуіне байланысты сөйлеу тілінің грамматикалық құрылымдарын дамыту және түзету мәселесі қазіргі логопедиядағы ең маңызды және өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Бұл мақалада біз сөйлеу тілі жалпы дамымаған ІІІ деңгейдегі бастауыш сынып (2 сынып) оқушыларының грамматикалық түсініктерінің соның ішіндегі сөзөзгерту дағдылары – көптік, жіктік жалғаулары ерекшеліктерін анықтадық. Зерттеу барысында көптік және жіктік жалғауларының меңгерілу деңгейінде айтарлықтай қиындықтар байқалды. Бұл қиындықтар баланың сөйлеу тілінің даму деңгейімен, грамматикалық құрылымды түсінуі мен оны дұрыс қолдану дағдыларының жеткіліксіздігімен тікелей байланысты.

Түйін сөздер: сөйлеу тілінің жалпы дамымауы, әдістеме, грамматикалық құрылым, сөйлем құрау, сөзжасам, сөз өзгерту.

Ибатова Г.Б.¹, Нұрманова Л.Ж.²

¹Научный руководитель, старший преподаватель, PhD ibatova_igb@mail.ru

²Магистрант 2 курса по специальности 7M01902 – Специальная педагогика: Логопедия
xci_laila@mail.ru

^{1, 2} КазНПУ имени Абая., г. Алматы, Казахстан

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ОСОБЕННОСТЕЙ ГРАММАТИЧЕСКИХ ПОНИМАНИЙ У УЧЕНИКОВ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ С ОБЩЕЙ НЕДОРАЗВИТЫМ РЕЧЕВЫМ

РАЗВИТИЕМ (НАВЫКИ СЛОВООБРАЗОВАНИЯ - МНОЖЕСТВЕННОЕ ЧИСЛО, ПАДЕЖНЫЕ ОКОНЧАНИЯ)

Аннотация

Исследуя особенности речи детей с общим недоразвитием речи, такие авторы, как Қ.Қ. Өмірбекова, М.С. Грушевская, Г.Б. Ибатова, Р.Е. Левина, Т.Б. Филичева, Г.В. Чиркина и другие, отметили важность нарушения грамматического компонента в структуре данного расстройства. В связи с постоянным увеличением числа школьников начальных классов с системными нарушениями речи, вопрос развития и коррекции грамматических структур речи является одной из самых актуальных проблем современной логопедии. В данной статье рассматриваются особенности грамматических понятий детей начальных классов с общим недоразвитием речи III уровня (2-й класс), в частности, навыков словоизменения – использование окончаний множественного числа и личных форм. В ходе исследования были выявлены значительные трудности в освоении окончаний множественного числа. Эти трудности непосредственно связаны с уровнем развития речи ребенка, его способностью понимать грамматические структуры и недостаточными навыками их правильного применения.

Ключевые слова: общее недоразвитие речи, методика, грамматическая структура, составление предложений, словообразование, словоизменение.

Ibatova G.B.¹, Nurmanova L.Zh.²

¹*Scientific supervisor, senior lecturer, PhD ibatova_igb@mail.ru*

²*1st year master's student in specialty 7M01902–Special pedagogy:Speech therapy
xci_laila@mail.ru*

^{1,2}*Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan*

FEATURES OF GRAMMATICAL CONCEPTS (WORD FORMATION SKILLS - PLURAL, PERSONAL ENDINGS) IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS WITH GENERAL SPEECH DISORDERS OF LEVEL III

Abstract

While studying the speech characteristics of children with general speech development disorders, authors such as Q.Q. Omirbekova, M.S. Grushevskaya, G.B. Ibatova, R.E. Levina, T.B. Filicheva, G.V. Chirkina, and others emphasized the importance of the disruption of the grammatical component in the structure of this disorder. Due to the constant increase in the number of primary school students with systemic speech disorders, the issue of developing and correcting the grammatical structures of speech has become one of the most important and relevant problems in modern speech therapy. In this article, we identify the peculiarities of the grammatical concepts of primary school students with general speech development disorders at level III (2nd grade), focusing on word formation skills – plural and personal endings. The research revealed significant difficulties in mastering plural and personal endings. These difficulties are directly related to the child's speech development level, the understanding of grammatical structures, and insufficient skills in correctly applying them.

Keywords: general speech development disorders, methodology, grammatical structure, sentence construction, word formation, word transformation.

Кіріспе

Сөйлеу тілінің жалпы дамымауы – есту қабілеті мен зияты қалыпты дамыған балалардың дыбыстық, мағыналық жағына қатысты сөйлеу тілі жүйесінің барлық құрама компоненттерінің қалыптасуының бұзылуынан болатын әртүрлі күрделі тіл бұзылыстары. Бастауыш сынып оқушылары арасында қазіргі таңда ең кең таралған сөйлеу тілі бұзылыстарының бірі – III деңгейдегі сөйлеу тілінің жалпы дамымауы (СТЖД). Баланың тілінің грамматикалық құрылымын меңгеруі үлкен маңызға ие, өйткені әңгімелесушіге морфологиялық және синтаксистік тұрғыдан қалыптасқан сөйлеуді ғана түсінуге болады және ол үшін ересектермен және құрдастарымен қарым-қатынас құралы бола алады. Бала грамматикалық құрылымды игермей басқалардың сөйлеу тілін түсінбейді, өз ойларын білдіре алмайды, сондықтан сөйлеу тілінің грамматикалық құрылымын қалыптастыру мәселесі ең өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Оның мақсаты-грамматикалық құрылымды, дұрыс сөйлеуді қалыптастыру. Сөйлеу тілі жалпы дамымаған III деңгейдегі бастауыш сынып (2 сынып) оқушыларының грамматикалық құрылымы (сөзөзгерту дағдыларының көптік, жіктік жалғауларын) өте ауқымды тақырып болып табылады. Сондықтан қазақ тілі грамматикасына қысқаша тоқталатын болсақ «грамматика» (гр. γράμμα; грамматики – әріп, жазу) — тіл білімінің сөз таптарын, сөздердің өзгеруі мен сөйлем құрылысын зерттейтін саласы. Тілдің грамматикалық құрылымы үлкен, ауқымды тақырып. Тілдің грамматикалық құрылымдарына сөзжасам, сөзөзгерту, сөйлем құрау дағдылары кіреді:

- Сөзжасам – тіл білімінің жаңа сөздерді жасау тәсілдері мен олардың құрылымын зерттейтін бөлімі. Сөзжасамның негізгі жолдары: туынды сөз жасау (жұрнақтар арқылы), қос сөздер жасау, біріккен сөздер жасау (тасбақа, аққу), қысқарған сөздер жасау, кірме сөздер арқылы;

- Сөйлем құрау – сөздердің белгілі бір грамматикалық ережелерге сай бірігіп, ойды білдіретін тілдік бірлікке айналуы. Сөйлемнің негізгі бөліктері: (тұрлаулы мүшелер – бастауыш, баяндауыш, тұрлаусыз мүшелер – анықтауыш, толықтауыш, пысықтауыш; сөйлем құраудың үлгілері: жай сөйлем, күрделі сөйлем);

- Сөзөзгерту – сөздің грамматикалық мағынасы мен қызметін өзгерту үшін оның тұлғасын (формасын) түрлендіру процесі. Сөзөзгерту жолдары: сөзге септік, көптік, тәуелдік, жіктік жалғауларын қолдану арқылы жасалады.

Біз сөйлеу тілі жалпы дамымаған III деңгейдегі бастауыш сынып (2 сынып) оқушыларының грамматикалық құрылымының ішінде - сөзөзгерту дағдыларының көптік, жіктік жалғауларының ерекшеліктерін анықтаймыз. СТЖД III-деңгейдегі балалардың сөйлеу тілінің грамматикалық жағының қалыптасуы мен қолдануында әр түрлі қиындықтар байқалады: зат есімнің көптің жалғауын пайдаланғанда қазақ тілінің сингармонизм заңын сақтамауы; көптік жалғауларды мүлдем қолданбауы; зат есімнің көптік жалғауларымен кездескен сөздерді ілік септігінде қолдана алмауы; септік жалғауларды қолдану барысында әр түрлі қателер байқалды, әсіресе ілік, табыс, көмектес септіктерін қолдануда (мысалы, сурет бойынша «кімнің көйлегі?» деген сұраққа «қыз көйлек» деп жауап береді); сөз өзгерту дағдылары мүлдем қалыптаспаған деуге болады (сурет бойынша мамандықтарды атағанда балалардың көпшілігі сатушыны – «дүкендегі тәте», «сатады»; әншіні – «ән айтады» деп атады).

Зерттеу материалдары мен әдістер

Анықтаушы эксперименттің мақсаты - сөйлеу тілі жалпы дамымаған III деңгейдегі бастауыш сынып (2 сынып) оқушыларының грамматикалық түсініктерінің (сөзозгерту дағдылары - көптік, жіктік жалғаулар) ерекшеліктерін анықтау.

Анықтаушы эксперименттің міндеттері:

- 1) сөйлеу тілі жалпы дамымаған III деңгейдегі бастауыш сынып (2 сынып) оқушыларының грамматикалық құрылымдарын (сөзозгерту дағдылары - көптік, жіктік жалғаулар) қолдану деңгейін анықтау.
- 2) Зат есім сөздерде көптік және жіктік жалғауларды дұрыс түсіну және пайдалану дағдыларын анықтау.

Балалардың медициналық және сөйлеу тілі негізінде анамнестикалық мағлұматтармен алдын ала танысу жасалынып, сөйлеу тілі дамуының үшінші деңгейіндегі балаларды іріктеу мақсатында, дәстүрлі тәсілдер бойынша логопедиялық тексеру жүргізілді. Анықтау эксперимент жұмысына 30 сөйлеу тілі жалпы дамымаған III деңгейдегі 2 - сынып оқушылары алынды. Балалардың сөйлеу карталарында психологиялық медициналық педагогикалық кеңестің СТЖД III-деңгейі деген сөйлеу тілінің қорытындысы жазылған. Зерттеу барысында келесі әдістер қолданылды: нәтижелерді математикалық статистикалық талдау, әңгімелесу.

Анықтаушы эксперимент үш кезеңнен тұрды:

1. Дайындық кезең – түрлі авторлар ұсынған зерттеу әдістемелерін зерделеу, сөйлеу тілінің грамматикалық құрылымын зерттеу мазмұны мен ретін анықтау.
2. Негізгі кезең – зерттелушілерді іріктеу; балалардың грамматикалық құрылымының (сөзозгерту дағдылары - көптік, жіктік жалғаулар) ерекшеліктерін зерттеу.
3. Қорытынды кезең – анықтау экспериментінің нәтижелерін талдау.

Анықтаушы зерттеудің тапсырмаларын алғанда біз балалардың жас ерекшеліктері қағидасына, сөйлеу тілі мүмкіндіктеріне, тапсырмаларды қалай түсінетініне, белсенді және енжар сөз қорының қалпын, қазақ тіліндегі жалғаулардың күрделілігін ескеріп, тапсырмалар тобын жинақтадық.

Біз тапсырмаларды тілдің грамматикасының сөзозгерту дағдыларының ішіндегі көптік, жіктік жалғауларды қолдана алу ерекшеліктерін анықтау мақсатында 4 тапсырма дайындадық. Сөзозгерту дағдыларын анықтау мақсатында Қазақстандық сөйлеу тілі жалпы дамымауын зерттеген авторлар Қ.Қ. Өмірбекова, М.С. Грушевская, Ибатова Г.Б. және Ресейлік ғалымдар Т.Б. Филичева, Г.В.Чиркинаның әдістемелерін негізге алдық. Анықтаушы зерттеу 2 блоктан және мынадай тапсырмалардан құралды:

I блок. Зат есім сөздерде көптік жалғауларды қолдану (-лар, -лер, -дар, -дер, тар, -тер);

II блок. Зат есім сөздерді жекеше және көпше түрде жіктік жалғауда (жекеше - бын , - бін, - мын , - мін, - пын, - пін, - сың , - сің; көпше - быз, - біз - мыз , - міз, - пыз, - піз, - сыңдар, - сіңдер) қолдану.

Тапсырмаларды біз зерттеу жұмысына арналған әдістемелік талаптарға сай етіп құрастырдық: тапсырманың мақсаты, балаға берілетін сөздік нұсқау, құрал - жабдықтар.

Зерттеу нәтижелері және талдаулар

I блок. Зат есім сөздерде көптік жалғауларды қолдануын анықтау.

Тапсырма 1. (Қ.Қ. Өмірбекова, Ибатова Г.Б.).

Мақсаты: Зат есім сөздерде көптік жалғауларды қолдануын анықтау.

Нұсқау: Мен саған допты лақтырып, сөздің жекеше түрін айтамын, ал сен сөздің көпше түрін айтып, допты маған кері лақтыр (-лар, -лер, -дар, -дер, -тар, -тер).

Құрал-жабдықтар: Доп [1]

№	Ұсынылған сөздер	Баланың жауабы	Баға
1	Кітап (тар)		
2	Бала (лар)		
3	Қалам (дар)		
4	Гүл (дер)		
5	Үйрек (тер)		
6	Биші(лер)		
7	Жастық (тар)		

Балалардың берілген тапсырманы орындауын бағалағанда ұпайлық жүйені пайдаландық:

1. жоғары деңгей – 3 ұпай;
2. орташа деңгей – 2 ұпай;
3. төмен деңгей – 1 ұпай .

- *жоғары деңгейге* - зат есім сөздерде көптік жалғауларды қолдану тапсырмасын дұрыс түсініп, бірден, өз бетімен, тек ынталандырушы, эмоционалды көмекті қажет еткен, берілген 7 сөздің 6 - 7 сөзіне -лар, -лер, -дар, -дер, -тар, -тер жалғауларын дұрыс қосқан, нәтижесінде 3 ұпай алған балалар жатқызылды;

- *орташа деңгейге* – зат есім сөздерде көптік жалғауларды қолдану тапсырмасын орындағанда ойланып, кідіріп жауап берген, бағыттаушы көмекті қажет еткен, кейбір тапсырмаларды толық орындамаған, берілген 7 сөздің 4 - 5 сөзіне -лар, -лер, -дар, -дер, -тар, -тер жалғауларын дұрыс қосқан, нәтижесінде 2 ұпай алған балалар жатқызылды;

- *төмен деңгейге* – зат есім сөздерде көптік жалғауларды қолдану тапсырмасын орындағанда көп уақытты қажет еткен, логопедің бағыттаушы, ұйымдастырылған сұрақ-көмегін қажет етіп, жауап берген, берілген 7 сөздің 1 - 3 сөзіне -лар, -лер, -дар, -дер, -тар, -тер жалғауларын дұрыс қосқан нәтижесінде 1 ұпай алған балалар жатқызылды.

Тапсырма 2. «Сөйлемді аяқта» (Т.Б. Филичева, Г.В.Чиркина).

Мақсаты: Балалардың сөйлем ішінде көпше түрдегі зат есімдерді қолдана алу қабілетін анықтау.

Нұсқау: Біз сенімен аяқталмаған сөйлемдермен жұмыс жасаймыз. Сен көптік жалғауларды қосып, берілген суреттерді пайдаланып, сөйлемді аяқтауың керек.

«Ағашта ... өсіп тұр», «Бақта көп ... ұшып жүр», «Кітапханада ... бар», «Аспанда ... ұшып жүр», «Далада ... жайқалып тұр», «Қалада биік ... салынып жатыр», « ... мектепке бара жатыр».

Ұсынылған сөздер: жапырақтар, көбелектер, кітаптар, құстар, гүлдер, ғимараттар, балалар.

Алынған нәтижелер бағалау:

1. жоғары деңгей – 3 ұпай;
2. орташа деңгей – 2 ұпай;
3. төмен деңгей – 1 ұпай .

- *жоғары деңгейге* - «сөйлемді аяқта» тапсырмасын дұрыс түсініп, бірден, өз бетімен, тек ынталандырушы, эмоционалды көмекті қажет еткен, берілген тапсырмада сөйлем ішінде

көпше түрдегі зат есімдердің 6 - 7 дұрыс қолданған, нәтижесінде 3 ұпай алған балалар жатқызылды;

- *орташа деңгейге* – «сөйлемді аяқта» тапсырмасын орындағанда ойланып, кідіріп жауап берген, бағыттаушы көмекті қажет еткен, кейбір тапсырмаларды толық орындамаған, берілген тапсырмада сөйлем ішінде көпше түрдегі зат есімдердің 4 - 5 дұрыс қолданған, нәтижесінде 2 ұпай алған балалар жатқызылды;

- *төмен деңгейге* – «сөйлемді аяқта» тапсырмасын орындағанда көп уақытты қажет еткен, логопедің бағыттаушы, ұйымдастырылған сұрақ-көмегін қажет етіп, жауап берген, берілген тапсырмада сөйлем ішінде көпше түрдегі зат есімдердің 1 - 3 дұрыс қолданған, нәтижесінде 1 ұпай алған балалар жатқызылды.

I блоктың екі тапсырмасы бойынша зат есім сөздерде көптік жалғауларды қолдануын анықтауда алынған нәтижелерін қорытынды бағалау:

1. жоғары деңгей – 5 - 6 балл;
2. орташа деңгей – 3 - 4 балл;
3. төмен деңгей – 0 – 2 балл.

II блок. Зат есім сөздерді жекеше және көпше түрде жіктік жалғауда қолдану дағдыларын анықтау.

Тапсырма 1 (М.С. Грушевская, Ибатова Г.Б.).

Мақсаты: Зат есім сөздерді жекеше және көпше түрде жіктік жалғауда қолдану дағдыларын анықтау.

Нұсқау: Біз қазір «Мен, сен, ол» ойынын ойнаймыз. Сен өзінді «мен» деп айтасың, мына қуыршақты «сен» деп, ал мына қуыршақты «ол» деп айтасың. Мен саған бір сөзбен айтамын сен оны «мен, сен, ол» сөздерге қосып айтасың (жекеше - бын , - бін, - мын , - мін, - пын, - пін, - сың , - сің; көпше - быз, - біз - мыз , - міз, - пыз, - піз, - сыңдар, - сіңдер).

Құрал-жабдықтар: Екі қуыршақ [1]

№	Ұсынылған сөздер	Баланың жауабы		Баға
1	Сатушы	Мен – Сен – Сіз - Ол -	Біздер – Сендер – Сіздер - Олар -	
2	Дәрігер	Мен – Сен – Сіз - Ол -	Біздер – Сендер – Сіздер - Олар -	
3	Логопед	Мен – Сен – Сіз - Ол -	Біздер – Сендер – Сіздер - Олар -	
4	Ұстаз	Мен – Сен – Сіз - Ол -	Біздер – Сендер – Сіздер - Олар -	
5	Бастық	Мен – Сен – Сіз - Ол -	Біздер – Сендер – Сіздер - Олар -	

Алынған нәтижелер бағалау:

1. жоғары деңгей – 3 ұпай;
2. орташа деңгей – 2 ұпай;
3. төмен деңгей – 1 ұпай .

- *жоғары деңгейге* - зат есім сөздерді жекеше және көпше түрде жіктікеу тапсырмасын дұрыс түсініп, бірден, өз бетімен орындаған, берілген тапсырмада 4 – 5 зат есім сөздерді жекеше және көпше түрде дұрыс жіктеген, нәтижесінде 3 ұпай алған балалар жатқызылды;

- *орташа деңгейге* – зат есім сөздерді жекеше және көпше түрде жіктікеу тапсырмасын орындағанда ойланып, кідіріп жауап берген, бағыттаушы көмекті қажет еткен, кейбір тапсырмаларды толық орындамаған, берілген тапсырмада 2 - 3 зат есім сөздерді жекеше және көпше түрде дұрыс жіктеген, нәтижесінде 2 ұпай алған балалар жатқызылды;

- *төмен деңгейге* – зат есім сөздерді жекеше және көпше түрде жіктікеу тапсырмасын орындағанда көп уақытты қажет еткен, логопедің бағыттаушы, ұйымдастырылған сұрақ-көмегін қажет етіп, жауап берген, берілген тапсырмада 1 зат есім сөзді жекеше және көпше түрде дұрыс жіктеген немесе тапсырманы мүлдем орындай алмаған, нәтижесінде 1 ұпай алған балалар жатқызылды.

Тапсырма 2. «Сәйкестендір» (Т.Б. Филичева, Г.В.Чиркина).

Мақсаты: Зат есімдерге жіктік жалғауларды дұрыс қоса алу дағдысын анықтау.

Нұсқау: Зат есімдерді тиісті жіктік жалғауларымен сәйкестендір (- сіндер,

- міз,

- быз, - сыңдар, - піз, - бын, - сың).

№	Ұсынылған сөздер	Жалғаулар	Баға
1.	Ақын	- сіндер	
2.	Студент	- міз	
3.	Аспаз	- быз	
4.	Әнші	- сыңдар	
5.	Күйші	- піз	
6.	Ұста	- бын	
7.	Бала	- сың	

Алынған нәтижелер бағалау:

1. жоғары деңгей – 3 ұпай;
2. орташа деңгей – 2 ұпай;
3. төмен деңгей – 1 ұпай .

- *жоғары деңгейге* – «сәйкестендір» тапсырмасын дұрыс түсініп, бірден, өз бетімен тапсырманы орынаған, 6 - 7 зат есімдерді тиісті жіктік жалғауларымен сәйкестендірген, нәтижесінде 3 ұпай алған балалар жатқызылды;

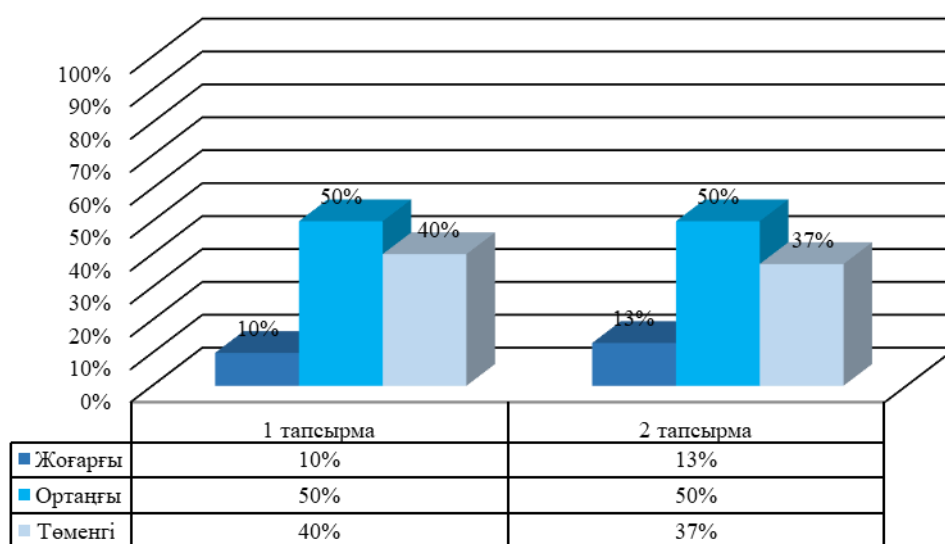
- *орташа деңгейге* – «сәйкестендір» тапсырмасын орындағанда ойланып, кідіріп жауап берген, бағыттаушы көмекті қажет еткен, кейбір тапсырмаларды толық орындамаған, 4 - 5 зат есімдерді тиісті жіктік жалғауларымен сәйкестендірген, нәтижесінде 2 ұпай алған балалар жатқызылды;

- *төмен деңгейге* – «сәйкестендір» тапсырмасын орындағанда көп уақытты қажет еткен, логопедің бағыттаушы, ұйымдастырылған сұрақ-көмегін қажет етіп, жауап берген, 1 - 3 зат есімдерді тиісті жіктік жалғауларымен сәйкестендірген, нәтижесінде 1 ұпай алған балалар жатқызылды.

II блоктың екі тапсырмасы бойынша зат есім сөздерді жекеше және көпше түрде жіктік жалғауда қолдануын анықтауда алынған нәтижелерді қорытынды бағалау:

1. жоғары деңгей – 5 - 6 балл;
2. орташа деңгей – 3 - 4 балл;
3. төмен деңгей – 0 – 2 балл.

I блок. Зат есім сөздерде көптік жалғауларды қолдануын анықтау нәтижесі

Сурет 1. Зат есім сөздерде көптік жалғауларды қолдануын анықтау тапсырмаларын орындау нәтижелері

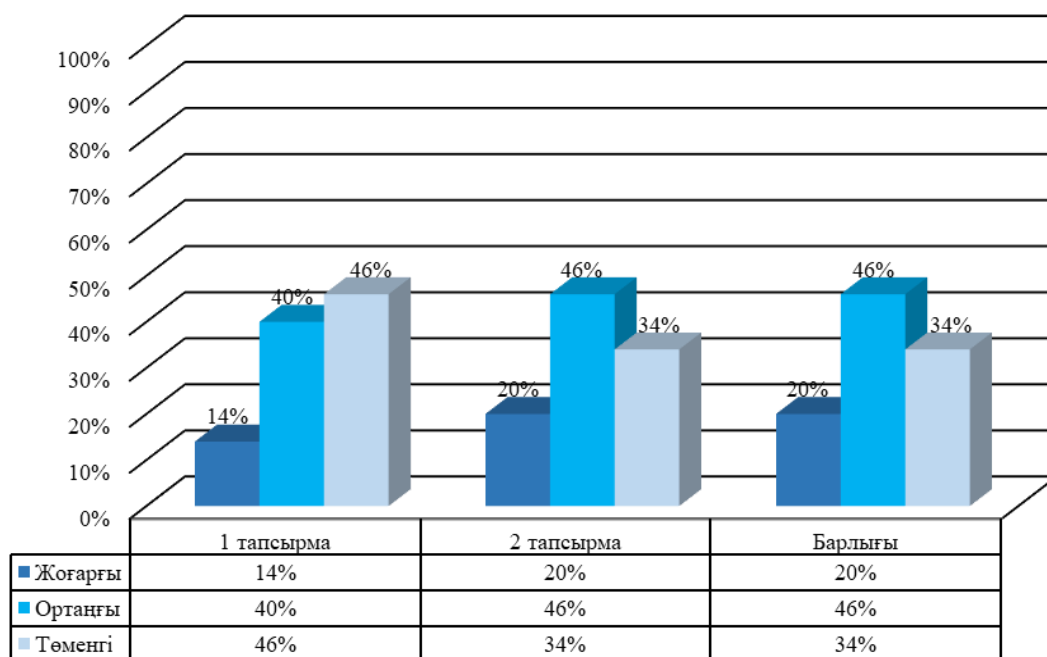
Зат есім сөздерде көптік жалғауларды қолдануын анықтау тапсырмаларын орындау нәтижелері бойынша, анықтау экспериментіне қатысқан 30 баланың ішінде 6 бала жоғары деңгейді (20%), 15 бала орташа деңгейді (50%), 9 бала төмен деңгейді (30%) көрсетті. 1 тапсырманы орындау барысында 30 оқушының 3 жоғары деңгейді, 15 орташа деңгейді, 12 төмен деңгейді көрсетті. 2 тапсырманы орындау барысында 30 оқушының 4 жоғары деңгейді, 15 орташа деңгейді, 11 төмен деңгейді көрсетті.

Тапсырмаларды орындау барысында жоғары деңгейді көрсеткен балалар тапсырманы дұрыс түсініп, берілген 14 сөздің 13 - 12 сөзіне -лар, -лер, -дар, -дер, -тар, -тер жалғауларын дұрыс қосты.

Тапсырмаларды орындау барысында орташа деңгейді көрсеткен балалар тапсырманы орындағанда ойланып, кідіріп жауап берді, кейбір тапсырмаларды толық орындамады, берілген 14 сөздің 8 сөзінде -лар, -лер, -дар, -дер, -тар, -тер жалғауларын дұрыс қосты. Тапсырманы орындау барысында *кітаптар, бишілер, үйректер* секілді зат есім сөздерге көптік жалғауларын қосуда қателер кездесті.

Тапсырмаларды орындау барысында төмен деңгейді көрсеткен балалар зат есім сөздерді жекеше және көпше түрде жіктікеу тапсырмасын орындағанда көп уақытты қажет етті, берілген 14 сөздің 4 зат есім сөздерге жекеше және көпше түрде дұрыс көптік жалғауларын қосты. Тапсырманы орындау барысында *Кітапханада кітаптар бар, Бақта көп көбелектер ұшып жүр, жастықтар* секілді зат есім сөздерге көптік жалғауларын қосуда қателер кездесті.

II блок. Зат есім сөздерді жекеше және көпше түрде жіктік жалғауда қолдану дағдыларын анықтау нәтижесі

Сурет 2. Зат есім сөздерді жекеше және көпше түрде жіктік жалғауды қолдану дағдыларын анықтау нәтижелері

Зат есім сөздерді жекеше және көпше түрде жіктік жалғауда қолдану дағдыларын анықтауға бағытталған тапсырмаларды орындау нәтижелері бойынша, анықтау экспериментіне қатысқан 30 баланың ішінде 6 бала жоғары деңгейді (20%), 14 бала орташа деңгейді (46%), 10 бала төмен деңгейді (34%) көрсетті. 1 тапсырманы орындау барысында 30 оқушының 4 жоғары деңгейді, 12 орташа деңгейді, 14 төмен деңгейді көрсетті. 2 тапсырманы орындау барысында 30 оқушының 2 жоғары деңгейді, 15 орташа деңгейді, 13 төмен деңгейді көрсетті.

Зат есім сөздерге жекеше және көпше түрде жіктік жалғауларды қосу тапсырмаларын орындау барысында жоғары деңгейді көрсеткен балалар тапсырманы дұрыс түсініп, берілген 12 сөздің 11 - 12 сөзіне жіктік жалғауларын дұрыс қосып, тапсырманы өз бетімен орындады.

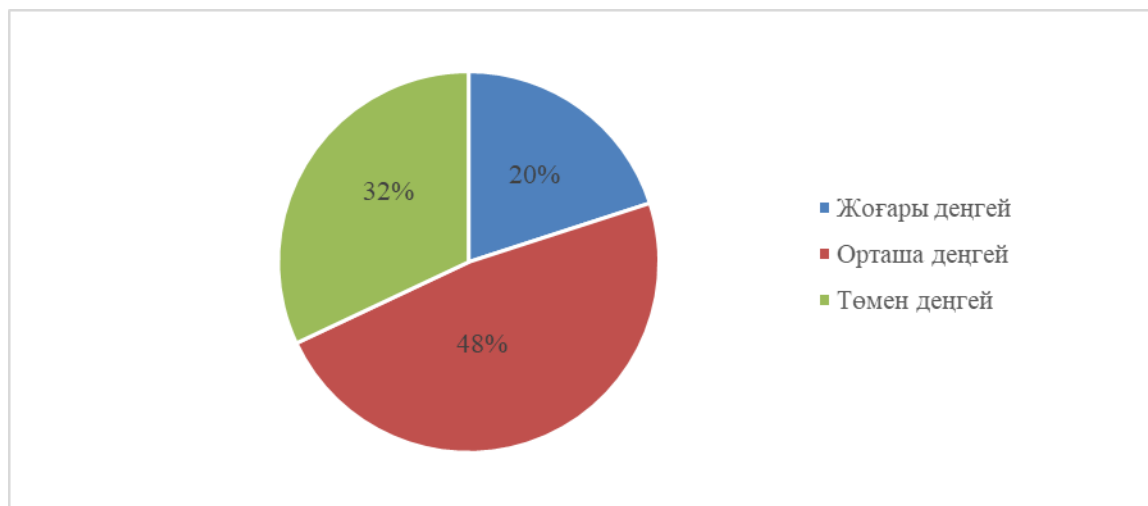
Зат есім сөздерге жекеше және көпше түрде жіктік жалғауларды қосу тапсырмаларын орындау барысында орташа деңгейді көрсеткен балалар тапсырманы орындағанда ойланып, кідіріп жауап берді, кейбір тапсырмаларды толық орындамады, берілген 12 сөздің 8 – 9 сөзіне жіктік жалғауларын дұрыс қосты. Тапсырманы орындау барысында зат есімдермен жіктік жалғауларын қосудағы қиындықтар, сендер ұстаз(сың), біздер бастық (пыз) т.б. секілді зат есім сөздерге жекеше және көпше түрде жіктік жалғауларды қосуда қателер кездесті.

Зат есім сөздерге жекеше және көпше түрде жіктік жалғауларды қосу тапсырмаларын орындау барысында төмен деңгейді көрсеткен балалар тапсырманы орындағанда көп уақытты қажет етті, берілген 12 сөздің 3 – 4 сөзіне жіктік жалғауларын дұрыс қосты. Тапсырманы орындау барысында мен сатушы(мын), сен дәрігер(сін) секілді зат есім сөздерге жекеше және көпше түрде жіктік жалғауларды қоспау, қате қосу қателері кездесті.

Сөйлеу тілі жалпы дамымаған III деңгейдегі бастауыш сынып (2 сынып) оқушыларының грамматикалық түсініктерінің (сөзозгерту дағдылары - көптік, жіктік жалғаулары) деңгейі туралы жалпы қорытынды. Анықтау экспериментіне қатысқан 30 баланың 20% жоғары деңгейді, 48% орташа деңгейді, 32% төмен деңгейді көрсетті.

Қатысқан топ	Жоғары деңгей	Орташа деңгей	Төмен деңгей
СТЖД III деңгейдегі балалар	20%	48%	32%

Кесте 4. Сөйлеу тілі жалпы дамымаған III деңгейдегі бастауыш сынып (2 сынып) оқушыларының грамматикалық түсініктерінің (сөзозгерту дағдылары - көптік, жіктік жалғаулары) деңгейі туралы жалпы қорытынды

Сурет 3. Сөйлеу тілі жалпы дамымаған III деңгейдегі бастауыш сынып (2 сынып) оқушыларының грамматикалық түсініктерінің (сөзозгерту дағдылары - көптік, жіктік жалғаулары) деңгейі туралы жалпы қорытынды

Қорытынды

Анықтау экспериментінің нәтижелері сөйлеу тілі жалпы дамымаған III деңгейдегі бастауыш сынып (2 сынып) оқушыларының грамматикалық құрылымы (сөзозгерту дағдылары - көптік, жіктік жалғаулары) орта деңгейде қалыптасқанын көрсетті, сондықтан экспериментке қатысушылардың барлығы логопедиялық түзету жұмысын қажет етеді. Сөйлеу тілі жалпы дамымаған III деңгейдегі бастауыш сынып оқушыларының грамматикалық түсініктерін зерттеу арқылы олардың сөзозгерту дағдыларында кездесетін ерекшеліктер анықталды:

- Көптік жалғауларының қолданылуы: зерттеу нәтижелері көрсеткендей, балалар көптік жалғауларды дұрыс қолдануда қиындықтарға тап болады. Олар көптік жалғаулардың сөз құрамындағы орнын, семантикалық қызметін, сөйлемдегі байланысын түсінуде қателіктер жібереді. Мысалы, балалар кейбір жағдайларда көптік жалғауларды артық немесе орынсыз қосып, грамматикалық қателіктер жіберген. Бұл мәселе лексикалық қордың шектеулілігімен және көптік жалғаулардың мағынасын түсінбеуімен түсіндіріледі.

- Жіктік жалғауларының қолданылуы: жіктік жалғауларды қолдану дағдыларын зерттегенде, балалардың тұлғалық-жекелік (мен, сен, сіз, ол, біздер, сендер, сіздер, олар) сипатты дұрыс анықтауы мен сөйлем ішінде жіктік жалғауларын (жекеше - бын, - бін, - мын, - мін, - пын, - пін, - сың, - сің; көпше - быз, - біз - мыз, - міз, - пыз, - піз, - сыңдар, - сіңдер) орын-орнымен қолдануы жеткіліксіз екені байқалды. Олар сөйлеу кезінде жіктік жалғауларды дұрыс сәйкестендірмеді және жіктік жалғауларын дұрыс жалғамау жағдайлары болды. Бұл олардың морфологиялық және синтаксистік дағдыларының қалыптасу деңгейінің төмендігінен туындап отыр.

Зерттеу нәтижелері сөйлеу тілінің жалпы дамымауының III деңгейі бар балалардың грамматикалық құрылымды меңгеруіне тікелей әсер ететінін көрсетті. Негізгі себептердің қатарында:

1. Лексикалық қордың шектеулілігі және сөздің морфологиялық құрылымын дұрыс түсінбеу.
2. Сөйлеу барысында белсенді қолдану тәжірибесінің жеткіліксіздігі.
3. Дыбыстық қабылдаудың және артикуляциялық базаның толық қалыптаспауы.

СТЖД III-деңгейдегі балалардың сөйлеу тілінің грамматикалық құрылымын қолдануда әр түрлі қиындықтар байқалады: зат есім сөздерге көптік жалғауларын жалғағанда қазақ тілінің сингармонизм заңын сақталмауы; көптік және жіктік жалғауларды қолдануда қиындықтарға тап болуы, олардың арасында ең жиі кездесетін қателіктер:

- Көптік жалғауды дұрыс қолданбау: үйлер сөзін үй.
- Көптік жалғауды артық қолдану: бөлмелерлер.
- Заттардың көптігін білдіру үшін жалғау қосудың орнына, қосымша сөздер қолдану: көп үй (дұрыс: үйлер);
- Сөз өзгерту дағдыларындағы қателіктер (сурет бойынша мамандықтарды атағанда балалардың көпшілігі биші– «билейтін тәте»).
- Жекеше және көпше түрлерді шатастыру: Мен ұстазбыз (дұрыс: Мен ұстазбын).
- Жіктік жалғаудың толықтай түсіп қалуы: Олар күйш (дұрыс: Олар күйші), т.б.

Қорытындылай келе, сөйлеу тілі жалпы дамымаған III деңгейдегі бастауыш сынып оқушыларының грамматикалық түсініктерін қалыптастыру – күрделі, бірақ маңызды міндет. Бұл балаларға грамматикалық құрылымды меңгеруге көмектесу олардың жалпы сөйлеу дағдыларын жақсартуға және әлеуметтік бейімделу деңгейін арттыруға ықпал етеді. Сол себепті бұл бағыттағы жұмыс жүйелі түрде, әр баланың жеке ерекшеліктерін ескере отырып жүргізілуі қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ибатова Г.Б. Сөйлеу тілі жалпы дамымаған III деңгейдегі балалармен логопедиялық жұмысты ұйымдастыру: Әдістемелік ұсынымдар. – Алматы, 2014. 70 бет.
2. Грушевская М.С. Недоразвитие речи у младших школьников и его преодоление. – Алма-Ата: Мектеп, 1989. – 61 с.
3. Өмірбекова Қ.Қ. Балалардың сөйлеуінің грамматикалық жағын тексеру әдістері. Хабаршы 2006, №1
4. Мовкебаева З.А. Формирование готовности старших дошкольников с общим недоразвитием речи к школьному обучению: дис. ... док. пед.наук. – Алматы, 2010. – 111 с
5. Өмірбекова Қ.Қ. Сөйлеу тілі жалпы дамымаған (IV деңгей) балалармен логопедиялық жұмыс ұйымдастыру. – Алматы: 2015. – 72 бет
6. Спирина Л.Ф., Ястребова А.В. Обследование лексического запаса и грамматического строя речи // Методы обследования речи детей / Под. Ред. Г.В. Чиркиной. - М.: Аркти, 2003.
7. Филичева, Т. Б., Чиркина Г. В. Устранение общего недоразвития речи у детей дошкольного возраста: практ. пособие / 5-е изд. — М.: Айрис-пресс, 2008. — 224 с. — (Библиотека логопедической практики)
8. Волкова Г.А. Методики психолого-педагогического обследования детей с нарушениями речи. Вопросы дифференциальной диагностики. - С.- Петербург: Детство - Пресс, 2003.
9. Смирнова И.А. Логопедический альбом для обследования лексико-грамматического строя и связной речи: Наглядно-методическое пособие. - СПб. - М.: ДЕТСТВО-ПРЕСС, ИД Карапуз, ТЦ Сфера, 2006.
10. Жолшаева М.С. Қазақ тілі: функционалды грамматика Оқу құралы. / М.С. Жолшаева. - Алматы: «Print Word» баспасы, 2016. - 137 бет.